«6D050100 – Әлеуметтану» мамандығы бойынша
философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін
Нурымбетов Едил Шаяхметовичтың
«Мұғалімнің әлеуметтік-кәсіби идентификациясы: әлеуметтанулық талдау»
тақырыбындағы диссертациясына
АҢДАТПА

Диссертациялық зерттеудің жалпы сипаттамасы. Бұл диссертациялық жұмыста Қазақстандық мұғалімдердің мәртебесі, рөлі және өзін-өзі қабылдауы, әсіресе посткеңестік трансформациялар жағдайында, жаһандық білім беру және социологиялық зерттеулердің тоғысуының нәтижесінде өзекті қоғамдық және ғылыми тақырыпқа айналған мұғалімдердің әлеуметтік-кәсіби идентификациясын зерттеу нәтижесі берілген. Еліміздегі ең үлкен әлеуметтік топ болып саналатын орта білім саласындағы ұстаздардың Қазақстанда жүргізіліп жатқан білім беру реформалары, қоғамдық құндылықтардың өзгеруі және мемлекеттік саясат мұғалімдердің идентификациясын қалыптастыруға қаншалықты әсер ететінін анықтауға бағытталған.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Үкімет мұғалім мамандығының беделі мен этикалық негізін нығайтуға бағытталған бірнеше ірі бастамалар көтерді. Солардың ішінде «Педагог мәртебесі» туралы Заңның қабылдануы (2019 ж.) құқықтық қорғауға, кәсіби ынталандыруға және мұғалімдердің міндеттерін қайта анықтауға бағытталған маңызды қадам болды. Сонымен қатар, 2025-жылы президенттің бастауымен «Адал Азамат» Бірыңғай ұлттық тәрбие бағдарламасын енгізу оқушылар арасында азаматтық жауапкершілікті, адалдықты және ұлттық бірегейлікті тәрбиелеуде мұғалімдерді негізгі моральдық агенттер ретінде көрсетуге бағытталған ауқымды күш-жігерді көрсетеді. Бұл саясат мұғалімдердің жұмыс жағдайын қалыптастырып қана қоймайды, сонымен қатар олардың қоғамдағы рөлдерін қалай қарастыратынына да әсер етеді. Бұл диссертация өзін-өзі қабылдауды, институционалдық контекстті, кәсіби мотивацияларды және қоғамнық күтулерді қамтитын көп қырлы әлеуметтанулық құбылыс ретінде мұғалімдердің әлеуметтік-кәсіби идентификациясын зерттейді. Орталық зерттеу проблемасы Қазақстандағы мұғалімдердің білім беруді серпінді реформалау, ауыспалы кәсіби стандарттар және қоғамдық қабылдау жағдайында кәсіби және әлеуметтік тұлғасын қалай анықтайтынын түсіну болып табылады. Халықаралық әдебиеттер кәсіби сәйкестік, мәртебе және мотивация туралы кең көлемді түсініктерді ұсынғанымен, қазақстандық академиялық дискурс әлеуметтанулық категория ретінде мұғалімнің идентификациясына қатысты эмпирикалық, теорияға негізделген және саясатқа қатысты перспективаларды ұсынуда салыстырмалы түрде шектеулі болып қала береді.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Бұл диссертацияның негізгі мақсаты Қазақстандағы мұғалімдердің әлеуметтік-кәсіби идентификациясын, және оны қалыптастыратын негізгі факторларды анықтау және білім беру тәжірибесі мен

саясатын жетілдіру бойынша практикалық ұсыныстар беру арқылы зерттеу және талдау болып табылады. Бұл жалпы мақсат бірнеше нақты зерттеу мақсаты арқылы іске асырылады.

Біріншіден, зерттеу әлеуметтік-кәсіптік сәйкестендіру феноменін теориялық және әдіснамалық тұрғыдан концептуализациялауға және негіздеуге бағытталған, әсіресе кәсіби рөлдер мен әлеуметтік интеграция контекстінде сәйкестікті құруға классикалық және заманауи тәсілдерді қарастыру.

Екіншіден, әлеуметтік және кәсіби сәйкестендіруді талдаудың социологиялық критерийлерінің жиынтығын белгілеуге, оның ішінде оның түрлерінің жіктелуі мен сипаттамасына, білім беру саласындағы әлеуметтік құбылыс ретіндегі «әлеуметтік-кәсіби идентификация» терминінің тұжырымдамалық өлшемдерін анықтауға ұмтылады.

Үшіншіден, зерттеу Қазақстандағы мұғалімдердің өзін-өзі түсінуіне, институционалдық позициясына және қалалық және ауылдық білім беру контекстіндегі қоғамдық күтулермен сәйкестігіне назар аудара отырып, олардың кәсіби рөлдері мен идентификациясын қалай қабылдайтынын зерттейді.

Төртіншіден, мұғалімдердің кәсіби тұлғасының қалыптасуы мен өзгеруіне әсер ететін негізгі факторларды, соның ішінде әлеуметтік ортаны, мәдени нормаларды, кәсіби ортаны және Қазақстанның кеңірек әлеуметтік-саяси ландшафтын талдайды.

Бесіншіден, диссертация мұғалімнің кәсіби сәйкестендіруі мен жұмысқа қанағаттану, педагогикалық тәжірибе және мұғалім мен оқушының өзара әрекеттесуі сияқты басқа айнымалылар арасындағы қарым-қатынасты бағалайды, бұл жеке тұлғаның күнделікті жұмыс тәжірибесі арқылы қалай қалыптасып, қалыптасатынын ашу үшін.

Соңында, ол соңғы білім беру реформаларының, соның ішінде «Педагогтардың мәртебесі» туралы заңның және ұлттық саясаттағы өзгерістердің педагогтардың идентификациясына әсерін бағалайды және саясаттық араласулар, кәсіби даму бағдарламалары және институционалдық қолдау жүйелері арқылы мұғалімдердің кәсіби сәйкестігін арттырудың дәлелді стратегияларын ұсынады.

Диссертациялық жұмыстың объектісі әлеуметтік және кәсіби топ ретінде мұғалімдер болып табылады.

Зерттеу пәні: қазіргі Қазақстан қоғамында мұғалімдердің әлеуметтік-кәсіби идентификациясы.

Диссертацияның теориялық негізі. Бұл диссертацияның теориялық негізі мұғалімнің идентификациясын жеке және ұжымдық феномен ретінде зерттеуге мүмкіндік беретін өзара байланысты бірнеше социологиялық тәсілдерге негізделген. Бұл зерттеудің орталығы Әлеуметтік сәйкестік теориясы (Tajfel, 1982) болып табылады, ол мұғалімдердің топтық, әсіресе кәсіпқой қауымдастық аясында өздерін қалай анықтайтыны туралы түсінік береді және мұндай мүшелік олардың тиесілік сезіміне, мәртебесіне және дифференциациясына қалай әсер ететінін көрсетеді. Бұл мұғалімдердің өзіндік тұжырымдамасы мен кәсіби мағынаны

қалыптастырудағы тұлғааралық коммуникацияның, институционалдық баяндаулардың және күнделікті әлеуметтік өзара әрекеттестіктердің маңыздылығына баса назар аударатын символдық интеракционизммен (Блюмер, 1969) толықтырылады. Бұл көзқараста мұғалімнің жеке басы тұрақты емес, таңбалар, тіл және оқушылармен, әріптестермен және кеңірек қоғамдық күтулермен өзара әрекеттесу арқылы үздіксіз бірігіп құрылады.

Сонымен қатар, зерттеу кәсіби күтулердің, институционалдық нормалардың және мәртебеге қатысты қабылдаулардың мұғалімдердің мінез-құлқы мен олардың жұмысына деген көзқарасына қалай әсер ететінін зерттеу үшін Рөл теориясын пайдаланады. Кәсіптік бедел мен рөлдік қақтығыс сияқты ұғымдар әсіресе реформалар мен қоғамдағы өзгерістер мұғалімдердің қоғамдық имиджін өзгерткен қазақстандық жағдайда өзекті болып табылады. Диссертация сонымен қатар кәсіби сәйкестікті дамытуға қатысты халықаралық әдебиеттерге, әсіресе Бейджаард және т.б. (2004) және Аккерман & Мейер (2011) секілді ғалымдардың ұстанымдарына сәйкес идентификацияны мотивация, сыни оқиғалар және кәсіби тәжірибелер әсер ететін динамикалық, кезеңге негізделген және контекстке сезімтал процесс ретінде зерттейді. Бұл біріктірілген теориялық объектив зерттеуге микродеңгейдегі сәйкестікті қалыптастыру процестерін макродеңгейдегі саясат пен әлеуметтік әсерлермен байланыстыруға мүмкіндік береді.

Зерттеудің эмпирикалық негізі. Бұл диссертацияның әдістемелік негізі Қазақстандағы мұғалімдердің әлеуметтік-кәсіби сәйкестендіруін жан-жақты зерттеу үшін сандық және сапалық тәсілдерді біріктіретін аралас әдістерді жобалауға негізделген. Сандық компонент қалалық және ауылдық жерлерде жұмыс істейтін 287 орта мектеп мұғалімдеріне құрылымдық сауалнаманы қамтыды. Сауалнама мұғалімнің идентификациясының әртүрлі өлшемдері бойынша, соның ішінде жұмысқа қанағаттану, кәсіби мотивация, білім беру реформаларын қабылдау және жас, жыныс, жұмыс тәжірибесі және мектеп түрі сияқты демографиялық сипаттамалар туралы деректерді қамтыды. Зерттеу нәтижелерін байыту және контекстке келтіру мақсатында зерттеу Алматы қаласының мемлекеттік мектеп мұғалімдерімен 20 тереңдетілген жартылай құрылымдық сұхбаттан тұратын сапалы кезеңді де қамтыды.

Зерттеу методологиясы. Әлеуметтік-демографиялық айнымалылар мен сәйкестендірудің әртүрлі құрамдас бөліктері арасындағы қарым-қатынастарды зерттеу үшін факторлық талдау, ANOVA және бірнеше сызықтық регрессия сияқты статистикалық әдістер қолданылды. Бұл сандық талдау сәйкестік үлгілерін макродеңгейде түсінуді қамтамасыз етті және мұғалімдердің кәсіби өзін-өзі қабылдауына әсер ететін маңызды болжаушыларды анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеудің сапалы бөлігі Алматы қаласының мемлекеттік мектеп мұғалімдерімен тереңдетілген жартылай құрылымдық сұхбаттан тұратын кезеңді қамтыды. Бұл сұхбаттар маңызды оқиғаларға, кәсіби қиындықтарға, құндылықтарға және соңғы білім беру реформалары тәжірибесіне назар аудара отырып, мұғалімдердің идентификациясын дамыту туралы нарративтерін зерттеді. Сұхбаттар Браун мен

Кларк (2006) белгілеген рефлексивті тақырыптық талдау арқылы талданды, бұл зерттеушіге қатысушылардың әңгімелеріндегі астарлы тақырыптарды, қайшылықтарды және мағына құру процестерін анықтауға мүмкіндік берді. Диссертациялық зерттеудің сапалық бөлімі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің жергілікті этикалық комитетінің (IRB-A557) мақұлдауымен 2022-2023 жылдар аралығында жүргізілді. Бұл сапалы түсінік қазақстандық мұғалімдердің күнделікті өмірінде сәйкестіктің қалай қалыптасатынын, келісілгенін және өзгеретінін тереңірек социологиялық түсіндіруді қамтамасыз етіп, құрылымдық әсерлер мен жеке агенттік арасындағы алшақтықты жояды.

Зерттеудің нәтижелері. Бұл зерттеу нәтижелері жеке құндылықтармен де, жүйелік факторлармен де қалыптасатын Қазақстандағы мұғалімнің идентификациясының көп өлшемді түсінігін ұсынады. Орталық қорытынды мұғалімнің идентификациясының екі жақты сипаты болып табылатыны анықталды, ұстаздық менің ішкі болмысым, үйрету сезімі, оқушылармен байланыс және қоғамдық қызмет сияқты ішкі мотивациялардан және жалақы, мойындау және кәсіби мәртебе сияқты сыртқы факторлардан мағына алады. Соңғы реформалар, оның ішінде «Педагог мәртебесі» туралы Заң және қайта қаралған аттестаттау рәсімдері кәсіпті көтеруге бағытталған. Дегенмен, көптеген мұғалімдер бюрократиялық шамадан тыс жүктеме мен автономияның қысқаруына сілтеме жасай отырып, реформалардан шаршағанын хабарлады. Мүмкіндіктерді кеңейтудің орнына реформалар кейде қысымды күшейтіп, институционалдық өзгерістерге деген сенімді әлсіретеді.

Гендерлік және көшбасшылық теңсіздіктер әлі де айқын. Мамандықтың феминизациялануына қарамастан, әйелдер көшбасшылықта аз қамтылған, ал ер мұғалімдердің құрметі төмендеп, стереотиптер мен саладағы мәртебеге қатысты алаңдаушылықтарды күшейтеді. Мотивацияны талдау екі нақты өлшемді ашты, материалдық емес драйверлер (мысалы, құмарлық, рөлдік модельдеу) және нақты мақсаттар (мысалы, мансаптық өсу, жақсы қаржылық мүмкіншіліктер). Материалдық қиындықтарға қарамастан, көптеген мұғалімдер оқушылармен қарым-қатынас және олардың кеңірек қоғамдық рөлі арқылы қанағаттандырылды. Сандық модельдер мотивация, автономия және тану сияқты сәйкестікке байланысты факторлар жалақы немесе мектеп түріне қарағанда жұмысқа қанағаттанудың күшті болжаушылары екенін көрсетті. Бұл оқытудың эмоционалдық және символдық құндылығын көрсетеді. Соңында, қала мен ауыл арасындағы қарама-қайшылықтар пайда болды, ауыл мұғалімдерінің қауымдастық байланыстары күшті болды, бірақ жұмыс жүктемесі ауыр болды, ал қалалық мұғалімдер инновацияларға көбірек қол жеткізгенімен, кәсіби оқшаулану мен мектеп ұжымындағы бірлік пен ынтымақтастықтың төмендігін сезінді.

Ғылыми жаңалығы мен практикалық маңыздылығы. Диссертацияның ғылыми жаңалығы – Қазақстандағы мұғалімдерді социологиялық категория ретінде қарастырып, олардың идентификациясын посткеңестік мұралар мен қазіргі реформалар тұрғысынан талдауында. Зерттеу әлеуметтік-кәсіби сәйкестендірудің

локализацияланған моделін ұсынып, Орталық Азия контекстіндегі мұғалімдерге қатысты теорияны эмпирикалық деректермен негіздейді. Сондай-ақ, ол саясат пен мұғалімдердің шынайы тәжірибесі арасындағы алшақтықты көрсетіп, реформалардың ықпалын сыни тұрғыда бағалайды.

Осы зерттеудің практикалық маңыздылығы – Қазақстанның білім беру саясаты мен педагог кадрларды даярлау жүйесін жетілдіру жолдарын ұсынады. Зерттеу нәтижелері білім беру саласындағы институционалдық реформалар мен мұғалімдердің кәсіби өзіндік қабылдау ерекшеліктерін ескере отырып, олардың әлеуметтік-кәсіби идентификациясын қолдайтын саясаттар мен кәсіби даму бағдарламаларын әзірлеуге бағытталған нақты ұсыныстар береді. Сонымен қатар, бұл диссертациялық жұмыста мұғалім мамандығының қоғамдағы беделін арттыру үшін қоғамдық пікір мен әлеуметтік көзқарастарды қайта қарау, мұғалімнің рөлін жаңа әлеуметтік қабылдаулар мен күтулер контексінде жаңаша ұғыну қажеттілігі атап көрсетіледі. Бұл өз кезегінде мұғалімдердің кәсіби идентификациясын нығайтуға, кәсіби мотивациясын арттыруға және білім сапасын жақсартуға ықпал ететін маңызды фактор ретінде қарастырылады.

Қорытынды. Қазақстандағы мұғалімдердің әлеуметтік-кәсіби идентификациясы жеке ұмтылыстар, саясаттық негіздер, қоғамда танылу және институционалдық шындық арасындағы күрделі өзара байланыстар арқылы қалыптасады. Бұл сәйкестікті түсіну және қолдау тек мұғалімнің әл-ауқаты үшін ғана емес, сонымен қатар тұрақты білім сапасы мен реформалардың табыстылығы үшін де маңызды. Бұл диссертация өтпелі контексттерде мұғалімнің идентификациясының қалай дамып жатқаны туралы ұлттық дискурсқа да, халықаралық түсінуге де ықпал етеді.

Зерттеу нәтижелерін сынақтан өткізу және енгізу. Диссертация Әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының отырысында талқылып, қорғауға ұсынылды. Диссертацияның негізгі идеялары 13 ғылыми жұмыста, атап айтқанда 2 мақала «Scopus» деректер базасына енгізілген халықаралық ғылыми басылымда, 4 ғылыми мақала Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім саласындағы қамтамасыз ету комитеті ұсынған журналдарда, 7 мақала халықаралық конференциялар материалдарында және отандық және шет елдердің басылымдарында көрініс тапты.

Диссертацияның құрылымы. Диссертациялық жұмыстың құрылымы ғылыми зерттеудің қойылған мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес қисынды түрде құрылған. Жалпы көлемі 151 бетті құрайтын диссертация кіріспе, 3 тарау, қорытынды, пайдаланылған әдебиеттер және қосымшалардан тұрады.